



## КАРТОГРАФІЧНІ МАТЕРІАЛИ У ФОНДАХ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ В.В.ТАРНОВСЬКОГО ТА ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

*У статті пропонується огляд основних картографічних матеріалів, що зберігаються у фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського та Державного архіву Чернігівської області. Автор аналізує карти, плани, схеми як джерело для вивчення історії регіону.*

**Р**озвиток картографії у будь-який історичний період зумовлений державними інтересами – справами оборони, адміністративного устрою, землекористування, будівництва шляхів. Відповідно, як зазначає відомий історик Я.Дашкевич, карти слугують певним політичним, адміністративним, військовим, економічним та іншим цілям того чи іншого часу. А згодом вони стають важливим джерелом для дослідження історичного минулого зображених на них територій<sup>1</sup>. Як історико-географічні джерела, карти також вивчаються у джерелознавчому та археографічному аспектах. Зафіксовані ж на них об'єкти, події і процеси локалізуються у тривимірному просторі та в певному інтервалі історичного часу.

Прикметно, що останнім часом спостерігається підвищення інтересу українських науковців до проблем картографії. Це засвідчує ряд публікацій у періодичних виданнях (Р.Сосса, П.Іваньков, В.Вечерський та ін.) і навіть видання окремих збірок наукових праць<sup>2</sup>. Картографія вивчається як одна з спеціальних історичних дисциплін, вводяться до наукового обігу і опрацьовуються карти, схеми, плани окремих історичних періодів. Так,



В. Вечерський присвятив ряд наукових праць планам українських міст часів Гетьманщини.

Переважна більшість наукових досліджень стосуються розробки питань картографії західноукраїнських земель, дещо менше розвідок про карти і плани Лівобережжя, що, імовірно, пояснюється обмеженою джерельною базою. Левова частка унікальних рукописних картографічних матеріалів у силу історичних обставин зосереджена у бібліотеках та музеях Російської Федерації, проте деякі картографічні документи є і в місцевих культурно-освітніх і наукових установах. Тож, як бачимо, тема потребує подальшої розробки та актуалізації. Автор пропонує короткий огляд картографічних матеріалів територій регіону, що зберігаються у Чернігівському історичному музеї імені В.В.Тарновського (далі – ЧІМ) та Державному архіві Чернігівської області (далі – ДАЧО).

Обов'язковою умовою функціонування картографії є діяльність власної картографо-геодезичної служби. Картографування українських земель здійснювали держави, які володіли відповідними територіями країни. Лише у часи Гетьманщини та УНР були зроблені спроби організації власної картографо-геодезичної служби<sup>3</sup>. Характерна риса картографування українських земель у складі Росії – домінування централізованого державного підходу в організації геодезичних і картографічних робіт. Після створення російської державної географічної служби картографування території України проводилося постійно. Спочатку це зумовлювалося військовими намірами Росії під час війни зі Швецією (1700–1721 рр.). Низку мап українських територій створено у зв'язку з полтавськими подіями 1709 р.<sup>4</sup>

Досить небагато бібліотек та музеїв України можуть пишатися унікальними картографічними колекціями. Тим паче, що колекції завжди є результатом цілої низки методичних і цілеспрямованих дій, а в їх основі, як правило, – приватні збірки<sup>5</sup>. Закономірно: карти, як стратегічні документи, осідали відповідно в архівах тих держав, до складу яких входили українські землі протягом різних історичних періодів.

Як справедливо вказує дослідник В. Вечерський, картографічні збірки архівів і бібліотек України надзвичайно бідні, у них



у кращому разі знаходимо плани ХІХ ст. «Більшість з них – результати заходів імперської адміністрації, теж належать Росії»<sup>6</sup>. Так, унікальний документ – рукописний план Чернігова 1706 р. під назвою «Абрис Чернігівський», ймовірно створений прапорщиком І.Долинським, – зберігається у відділі рукописів Бібліотеки Російської академії наук у Санкт-Петербурзі у збірці карт, планів, креслень, малюнків і гравюр Петра І<sup>7</sup>. План відтворює історичні території, архітектурні ансамблі і споруди Чернігова з околицями та тополандшафтними об'єктами (річками, ярами, лісами, заплавами, дорогами та ін.). Історична цінність документа в тому, що він виконаний у традиціях московської картографічної школи і лише на ньому можна побачити церкви, які відсутні в місті у наші дні – Михайлівську, Благовіщенську, Покровську, Воскресенську, Хрестовоздвиженську та ін<sup>8</sup>. «Абрис Чернігівський» – важливе джерело з історії, історичної топографії, містобудування, архітектури і фортифікації Чернігова на рубежі ХVІІ–ХVІІІ ст.

Не є виключенням у історичній закономірності приналежності цінних картографічних документів до наукових інституцій чи відомств інших держав ані ЧІМ, ані ДАЧО. У фондах музею та обласного архіву зберігаються картографічні матеріали, надходження яких було здебільшого випадковим. Серед них часто зустрічаються копії, оригіналів не так і багато. Зважаючи на незначну кількість одиниць зберігання, що стосуються картографії, та, в основному, не систематичний характер їх надходжень, не маємо підстав говорити про картографічну колекцію чи збірку.

Карти у фондах ЧІМ датуються ХVІІІ–ХХ ст. Надходження більшості карт, планів та їхніх копій припадає на 70–80 рр. ХХ ст., найчастіше вони передавалися до музею окремими громадянами. Декілька копій ХІХ – поч. ХХ ст. подарував ЧІМ в 1974 р. житель Ленінграда Г. Коллигев<sup>9</sup>. Відомо, що Чернігівська вчена архівна комісія теж мала свою колекцію карт, яка була представлена на виставці ХІV археологічного з'їзду, що проходив 1908 р у Чернігові.<sup>10</sup> Колекцію креслень і карт комісії з власного сімейного архіву передав князь О.Куракін, який отримав



від свого предка малоросійського генерал-губернатора князя А. Куракіна.

Крім матеріалів комісії на виставці з'їзду були представлені карти, плани, креслення XIX ст., що зберігалися у місцевих бібліотеках, музеях, архівах – плани міст Глухів, Ніжин, Стародуб, Козелець, Городня, Сосниця, Сураж та ін. У каталозі виставки XIV археологічного з'їзду зазначається, що картографічний відділ, який включав 99 одиниць, надав можливість ознайомитися з маловідомими картографічними матеріалами. «Дорожнеча видання призвела до того, що карти не стали надбанням наукових розробок»<sup>11</sup>. На жаль, матеріали виставки археологічного з'їзду до нашого часу не збереглися, оскільки переважна більшість з них загинули під час Великої Вітчизняної війни.

Найбільш ранніми зразками у музейних фондах є копії планів Чернігова 1751 р., 1776 р., 1788 р., зроблені архітектором Б.Тобілевичем у 1947 р. у російських бібліотеках на замовлення музею<sup>12</sup>. На копіях планів зображені фортифікаційні укріплення Чернігова XVIII ст.

Картографія Чернігівщини XIX ст. представлена планами повітів губернії, що була створена у 1802 р., та губернського центру. У музеї зберігаються плани окремих повітів Чернігівської губернії, що датуються першою половиною XIX ст., а саме: Глухівського, Ніжинського, Новозибківського, Новгород-Сіверського, Мглинського, Сосницького, Стародубського та ін.<sup>13</sup> На планах позначені кордони повітів, населені пункти (церкви позначені кругом, над яким – хрест), річки, дороги. Усі вони виконані однотипно, без зазначення масштабу і точного часу створення. За зовнішніми ознаками ці матеріали нагадують сторінки окремого видання. Як їх особливість, можна відзначити наявність на кожному з них герба повіту та позначення церков у населених пунктах.

Початком XIX ст. датовані плани, розроблені у Санкт-Петербурзі для міст і містечок губернії. Вони навіть підписані царем: «Бути цьому»<sup>14</sup>. На кожному плані (з позицій сьогодення, це – проекти, що так і не були реалізовані) пунктиром позначена існуюча забудова міста, суцільними лініями – пропонована.



Архітектори проектували розташування громадських будівель, органів управління, торгових і промислових закладів, визначали житлову забудову і навіть кладовища.

У цей час змінюється призначення міських планів. Якщо перед тим вони слугували виключно військовим цілям, то згодом вони стають документами, що планують та регулюють забудову міст. Робота з їх складання розпочалася наприкінці XVIII ст. Плани того часу зберігаються у ЦДВІА Росії. Вони фіксували наявний стан українських міст, а російські фахівці опрацьовували проекти докорінної реконструкції давніх містобудівних структур, кінцевою метою яких була їх уніфікація в Малоросії<sup>15</sup>.

Єдина карта у фондах ЧІМ, що не стосується території Чернігівщини, – рукописна карта Київської губернії з позначенням державних, церковних та селянських володінь. Вона створена доктором де ла Флізом у II пол. XIX ст.<sup>16</sup> На карті позначені населені пункти, кордони, дороги, а найважливіше – на ній зафіксована структура землеволодіння, зокрема, розподіл земель між представниками різних верств населення. У легенді карти також визначені відстані між основними містами Київської губернії.

Цікавим для краєзнавців та істориків може бути «План Чернігова, створений у 1908 р. з нагоди 1000-ліття Чернігова з позначенням колишньої Чернігівської фортеці та Валу»<sup>17</sup>. За цим планом можна дізнатися про розташування у Чернігові на поч. XX ст. державних і громадських установ. На території міста позначені монастирі та 15 храмів (у тому числі римо-католицький костюль), частина з яких не збереглася до нашого часу.

Деякі карти, що зберігаються у фондах ЧІМ, пов'язані з бойовими діями на території Чернігівщини у першій пол. XX ст. – під час громадянської та Великої Вітчизняної воєн (карта бойового шляху 44-ої Київської стрілкової дивізії у 1918–1920 рр.; карта-схема маршруту 76-ої гвардійської Чернігівської червонознаменної стрілкової дивізії під час визволення Чернігівщини)<sup>18</sup>. Представлені і дві німецькі карти часів Великої Вітчизняної війни<sup>19</sup>.



У ДАЧО, на жаль, відсутній єдиний фонд, що об'єднував би усі картографічні матеріали. Вони розпорошені у різних фондах і, переважно, стосуються питань землевласності та землевпорядкування. Картографічні матеріали супроводжують (ілюструють, пояснюють) текстові документи. Чи не найбільше таких матеріалів містить фонд Чернігівської межової палати, яка була створена у 1860 р. відповідно до «Положення про розмежування Чернігівської і Полтавської губернії»<sup>20</sup>. Межова палата керувала повітовими комісіями і землемірами, мала свою креслярню, до її складу також входили представники дворян, козаків і селян-землевласників. Ліквідована була у 1889 р. у зв'язку із закінченням розмежування Чернігівської губернії<sup>21</sup>.

Фонд Чернігівської межової палати (Ф.156) вміщує межові книги, польові журнали, а також матеріали про розмежування козацьких, селянських і поміщицьких земель в окремих повітах губернії, зокрема, плани земель Конотопського, Козелецького, Остерського та інших повітів. Діяльність межової палати передбачала складання детальних планів розташування земельних ділянок. В окремих населених пунктах області (наприклад, у селах нинішніх Городянського і Чернігівського районів) вони дозволяють відтворити поземельні майнові відносини середини ХІХ ст.<sup>22</sup> На картах позначені поля, сінокоси, дороги, болота та ін. Знаходимо описи суміжних земель, відомості про їх власників та приналежність останніх до окремих верств суспільства.

Карти земель та лісових угідь також знаходяться у фонді губернського земельного відділу – Ф.Р-503. Губернський земельний відділ губернського виконавчого комітету Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів діяв у 1919–1923 рр., а в 1923–1925 рр. – це губернське земельне управління губернського виконавчого комітету Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Оскільки діяльність земельного відділу була пов'язана із землевпорядкуванням, то карти відображають розміщення наділів, проведення робіт із заліснення окремих територій краю. Є карти окремих лісництв – Ніжинського, Борзнянського та ін.<sup>23</sup> Одна із справ подає список лісів



Кролевецького повіту, схематичний план лісонасаджень Заде-сенського, Понорницького, Савицького лісництв Кролевецького повіту<sup>24</sup>. Також збереглися копії планів господарств та їхні описи<sup>25</sup>.

Як бачимо, карти, плани, схеми – цінні історичні джерела. Вони дозволяють вивчати розміщені у конкретному історичному просторі об'єкти і явища господарства, військову справу, державне управління. Спираючись на них, можна прослідкувати етапи забудови міст, просторові співвідношення у межах міста і його околиць, зміни природного середовища, розвиток майнових відносин, сільського і лісового господарства, заліснення окремих територій. З цією метою можна вивчати картографічні матеріали у фондах ЧІМ та ДАЧО, хоча вони частково репрезентують тільки розвиток місцевої картографії XVIII–I пол. XX ст.

1. Дашкевич Я. Великомасштабна картографія України XVII–XVIII ст. // Картографія та історія України: Зб. наук. праць. – Львів; Київ; Нью-Йорк, 2000. – 344 с.

2. Див.: Сосса Р. Стан і проблеми досліджень з історії картографії в Україні // Пам'ять століть. – 2003. – №2. – С. 127–131; Іваньков П. Про хронологічні рамки історичних карт // Укр. іст. журн. – 1987. – №6. – С. 52–57; Вечерський В. Плани міст Гетьманщини і національне містобудування // Пам'ятки України: історія та культура. – 1996. – №2. – С. 66–77; Картографія та історія України: Зб. наук. праць. – Львів; Київ; Нью-Йорк, 2000. – 344 с.

3. Сосса Р. Вказ. праця. – С. 129.

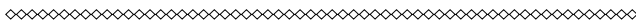
4. Люта Т. Україна на старожитніх мапах // Пам'ятки України: історія і культура. – 1996. – №2. – С. 64.

5. Див.: Самарський В. Історія формування колекції карт і планів відділу давніх актів ЦДІА України у Львові // Картографія та історія України. – С. 215–217.

6. Вечерський В. Вказ. праця. – С. 77.

7. «Абрис Чернігівський» // Чернігівщина: енциклоп. довідн. / За ред. Кудрицького А. – К., 1990. – С. 31–32.

8. Куценко П. Древніх міст обличчя неповторні: Чернігівщина на стародавній картографії // Десн. правда. – 1997, 8 квіт. – № 41. – С. 4.



9. ЧИМ. – Фонди Інвентарні картки. – Ап. – I 152; Ап. – 153; Ап. – 154; Ап. – 155; Ап. – 156; Ап. – 157; Ап. – 158; Ап. – 159.

10. Каталог выставки XIV Археолог. съезда в Чернигове / Под ред. Добровольского П. – Чернигов, 1908. – 485 с.

11. Там же. – С. 1–9.

12. ЧИМ. – Фонди. Вп. 1801–1808.

13. Там само. – Фонди. Ап. 1135.

14. Там само. – Фонди. Ап. 152–159.

15. Вечерський В. Вказ. пр. – С.73.

16. ЧИМ. – Фонди. Ап.139.

17. Там само. – Вп. 2137.

18 Там само. – Вп. 12–81/1474; Ап. 176.

19. Там само. – 4685; 4686.

20. Державний архів Чернігівської області: Путівник. – Чернігів, 2001. – С.105.

21. Там само. – С. 106.

22. ДАЧО.– Ф. 156. – Оп. 1. – Спр. 85. – Арк. 2–3.

23. Там само. – Ф. Р–503. – Оп. 1. – Спр. 265. – Арк. 1–17.

24. Там само. – Спр. 255. – Арк. 5–8.

25. Там само. – Спр. 304.

*Iryna Synelnyk*

**CARTOGRAPHIC DOCUMENTS WHICH BELONG  
TO THE V.V. TARNOVSKYI CHERNIHIV HISTORICAL MUSEUM  
BY AND THE STATE FUNDAMENTAL MATERIAL ARCHIVES  
OF CHERNIHIV REGION**

**This article deals with main cartographic documents which belong to the V.V. Tarnovskyi Chernihiv historical museum by and state fundamental material archives of Chernihiv region. The author analyzes maps, plans, schemes as a main source to investigate the history of Chernihiv region.**

